

УВІЧНЕННЯ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ 1941-1945 РР. В ПАМ'ЯТКАХ

Стаття присвячена проблемі становлення і розвитку партизанського руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр. Аналізується процес увічнення пам'ятних подій і видатних постатей партизанського руху. Розглянуті пам'ятки, які відображають боротьбу партизанів і підпільників на окупованій території України.

Ключові слова: увічнення, пам'ятки, культурна спадщина, партизани, Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941-1945 рр., «Звід пам'яток історії та культури України».

Із загарбанням німецькими військами української території і встановленням «нового порядку», український народ став об'єктом колонізаторської політики гітлерівців. Незважаючи на вкрай жорстокі репресивні заходи окупантів, українці розгорнули рух Опору. Більшість з них воювала в лавах Червоної армії, частина населення України боролася з окупантами в партизанських загонах і підпіллі під проводом комуністичної партії, в Українській повстанській армії, підпільних організаціях самостійницького спрямування. Важливу роль у відновленні багатьох сторінок історії боротьби на окупованій території, поверненні із небуття імен тисяч народних месників відіграють пам'ятки, присвячені національно-визвольній боротьбі, участі в ній партизанів і підпільників. Ці події потребують перегляду і об'єктивного висвітлення з позицій сьогодення, адже в історії партизанської боротьби були не тільки героїчні, але й трагічні сторінки, які тривалий час замовчувалися.

З перших кроків по створенню підпілля, партизанських загонів і з'єднань їх учасники зіткнулися з труднощами об'єктивного і суб'єктивного характеру. Оскільки воєнною доктриною Червоної армії передбачалось, що війна не вестиметься на радянській території, підготовку до партизанської боротьби було визнано недоцільною, мережа матеріально-технічних баз, створена на початку 30-х років, була ліквідована, а підібрані кадри зви-

нували в підготовці замаху на керівників держави і знищили. Труднощі організації боротьби у ворожому тилу ускладнювалися поспішністю та формалізмом у доборі кадрів і підготовці їх до діяльності в нелегальних умовах. Більшість з них не володіли прийомами нелегальної діяльності та навичками конспірації. Проти них були кинуті гітлерівські каральні органи – гестапо й жандармерія, які мали великий досвід боротьби з підпіллям у Німеччині та в окупованих країнах Європи. Директивні документи, видані в перші дні війни, були у більшості своїй декларативними і не представили програму партизанської боротьби. Коли ж з'явилася 18 липня 1941 р. постанова ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ», війська вермахту захопила третину України, майже всю Білорусію, Прибалтику і Молдавію.

Цифри, що наводилися для звіту перед директивними органами про кількість створених підпільних організацій і партизанських загонів, не відповідали реаліям і існували лише на папері. Один із керівників партизанського руху в Україні, І.Старинов, свідчив, що в перший рік війни на окупованій території було залишено 3500 партизанських загонів і диверсійних груп, на червень 1942 р. діяли тільки 22 загони¹. У вересні 1942 р. в Київській, Кіровоградській, Одеській, Полтавській та Харківській областях на базі 109 винищувальних

загонів були створені партизанські загони і групи².

Під ударами нацистських спецслужб не вистояли створені поспіхом партійні й комсомольські підпілля Києва та Одеси, Харкова та Дніпропетровська, а тисячі людей були кинуті у в'язниці, вбиті або закатовані. Всього до літа 1942 р. активну антинацистську боротьбу продовжували тільки 10% сформованих на початку війни підпільних осередків. Страти радянських підпільників відбувалися практично у всіх містах республіки. Загальна кількість жертв серед радянських патріотів сягнула 40 тис. осіб³.

Координуючі функції в організації боротьби на окупованій території УРСР з 30 червня 1941 р. були покладені на оперативну групу ЦК КП(б)У, а з квітня 1942 р. – на 4-е Управління НКВС УРСР. У перші місяці війни реальний опір агресору в його тилових районах здійснювали групи оточенців та загони, створені органами НКВС. Від 1 серпня до 1 листопада 1941 р. підготували і закинули в тил противника 1724 групи⁴. На базі винищувального загону в Путивльському районі Сумської області було створено два самостійні партизанські загони — під командуванням С. Ковпака в Спадчанському лісі і С. Руднева — в Монастирському, за 22 км від Путивля⁵. Відомо багато прикладів, коли бійці винищувальних загонів демонстрували приклади мужності та самопожертви. З 18 вересня по грудень 1941 р. винищувальний загін під командуванням Білоусова брав участь у боях на підступах до м. Ворошиловська (нині Луганська обл.), в районі с. Базилівки Печенізького району на Харківщині також відзначилися бійці винищувального загону⁷. Такі приклади були непоодинокі.

30 травня 1942 р. для забезпечення ефективного керівництва антинацистським рухом Опору Державний комітет оборони утворив при Ставці Верховного Головнокомандування Центральний штаб партизанського руху, а при військовій раді Південно-Західного напрямку – Український штаб партизанського руху на чолі з Т.Строкачем, який в кінці червня був перетворений в республіканський у зв'язку з ліквідацією головнокомандування цього напрямку. В період вирішальної битви Червоної армії під Сталінградом значно активізувалась діяльність радянських партизанів практично по всій території країни. У серпні – вересні 1942 р. за вказівкою ЦК ВКП(б) були проведені наради з представниками місцевих партійних органів, керівниками найбільших партизанських з'єднань з питань подальшого розгортання партизанського руху. Організованих форм партизанський рух набув у 1942 р., коли був виданий наказ НКО СРСР № 00189 від 5 вересня того ж року «Про завдання партизанського руху»,

який став конкретною програмою дій для всіх партизанських формувань і з'єднань. У наказі особлива увага приділялася зміцненню партизанського руху, посиленню ударів партизанів по тилах противника і поліпшенню координації їхніх дій з частинами Червоної армії⁸. 2 жовтня 1942 р. було прийнято спільну постанову політбюро ЦК ВКП(б) і Радянського уряду про розвиток партизанського руху в Україні і створення нелегального ЦК КП(б)У в складі 17 чоловік із членів основного ЦК КП(б)У і керівників найбільших партизанських з'єднань. Його завдання полягали у вивченні і узагальненні досвіду боротьби в тилу ворога, прийнятті відповідних рішень з метою покращення партизанського руху. Своєю збройною боротьбою партизани завдавали суттєвих воєнно-економічних збитків окупантам. Серед різних форм боротьби в тилу ворога, що на кінець 1942 р. точилася майже в усіх районах України, найефективнішими були збройні партизанські дії, напади на ворожі гарнізони, диверсії на комунікаціях, рейди по ворожих тилах, створення партизанських зон і країв, підтримка наступальних операцій радянських військ.

Перші спроби налагодити справу охорони і збереження пам'яток у роки війни відносяться до 1942 року. Це, в першу чергу, стосувалося обліку і охорони могил захисників Вітчизни, а також спорудження пам'ятних знаків на братських і одиночних могилах радянських воїнів. Постановою ДКО від 1 квітня 1942 р. відповідальність за стан братських могил радянських бійців і командирів Червоної армії покладалась на Військові ради фронтів і окремих армій⁹. 23 червня 1942 р. на спеціальній нараді, яку проводив голова Президії Верховної Ради СРСР М.І.Калінін за участю представників громадських організацій, державних відомств і установ, усім учасникам пропонувалося внести обґрунтовані пропозиції щодо спорудження пам'ятників, а також вжити конкретних заходів по їх проектуванню. Більшість заходів, які проводилися в Україні, погоджувалися у Москві і робилися за московським взірцем.

Розглянувши численні пропозиції, було визначено список подій і постатей, яким передбачалося спорудити пам'ятники в першу чергу. Переважна більшість обелісків, монументів, пам'ятних знаків, споруджених в роки війни, встановлювалося за спільним рішенням Військових рад фронтів, армій, органів місцевого самоврядування або ж за ініціативою учасників боїв, їх силами і засобами¹⁰. У більшості своїй вони споруджувалися без залучення фахівців і проведення конкурсів та громадських обговорень їх проектів, без узгодження з відповідними органами на місцях. З одного боку, це

привело до фіксації пам'ятних місць боїв, відзначення поховань загиблих у роки війни, а з іншого до створення великої кількості тимчасових обелісків, виготовлених із нетривких матеріалів.

Значному розширенню роботи по увічненню пам'яті радянських воїнів, партизанів і підпільників, загиблих у роки війни, сприяла постановва РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Батьківщини». Згідно постанови, голови виконкомів обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих, секретарі обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У і ЛКСМУ були зобов'язані до 1 травня 1944 р. взяти на облік і впорядкувати всі воїнські кладовища, братські та індивідуальні могили радянських воїнів, партизанів, що загинули в боях за визволення Батьківщини від німецько-нацистських окупантів, виготовити проекти пам'ятників силами обласних, міських і районних архітекторів, а також встановити їх на великих братських могилах.

На місцеві органи влади покладалася не тільки облік всіх воєнних поховань, але й приведення їх у належний стан. На пам'ятниках передбачалося встановлення дощок з посвятою, прізвищами воїнів та партизанів, що особливо відзначились у боях із зазначенням військових звань. На братських могилах з малою кількістю похованих та індивідуальних могилах необхідно було встановити надгробні камені, чавунні дошки з написами із зазначенням прізвищ і військових звань похованих. На місцеві органи влади, партійні, комсомольські організації покладалася облік та занесення всіх братських й індивідуальних могил до Книг пам'яті, які зберігалися у виконкомах міських і районних Рад депутатів трудящих¹¹.

Спорудженням меморіалів, обелісків на братських могилах, монументів визначним військовим діячам влада прагнула не тільки відобразити минуле, але й створити в суспільстві особливу психологічну атмосферу. В усі часи влада використовувала пам'ятники, яким притаманна функція активного суспільного впливу, в якості пропаганди пануючого ладу. Республіканська верхівка прагнула популяризувати серед населення радянську версію української національної пам'яті і водночас намагалася обмежити публічний доступ до альтернативних наративів минулого. В кампанії був задіяний весь пропагандистський арсенал – від проведення конференцій із залученням істориків, письменників, художників – до перегляду експозицій і створення нових музеїв, монументів на місцях, пов'язаних з важливими воєнними подіями. Влада прагнула встановити тотальний ідеологічний контроль над всіма історичними міс-

цями. Рішення про встановлення пам'ятників, спорудження музеїв контролювалися як партійними, так і державними органами. У 1944 р. з'являються окремі виставки на актуальну воєнну тематику, ініціюється створення у Києві та обласних центрах виставок трофейної зброї, свого роду музеїв просто неба. Так, розміщена у київському парку ім. О.С.Пушкіна, вона користувалася популярністю серед населення. 19 травня 1944 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про організацію Республіканської виставки «Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», яка мала бути використана для широкого показу і ознайомлення трудящих з боротьбою українського народу в тилу ворога з метою піднесення патріотичних почуттів населення¹². Виставка для масового відвідування була відкрита 30 квітня 1946 р., але на початку 1950-х років її закрили. Частина експонатів була збережена в архівах, у тому числі і приватних. Значна частина документів осіла в архіві Інституту історії в Москві. Фотодокументальний фонд, речі, плакати виставки стали однією із складових частин фондового зібрання Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років»¹³.

У 1944-1945 рр. були ухвалені рішення про спорудження пам'ятників та бюстів командирам, бійцям і народним месникам, що відзначилися в боях у роки Великої вітчизняної війни. На території України мали бути встановлені пам'ятники і погруддя, зокрема, командуючому 1-м Українським фронтом, генералу армії М.Ватутіну, командуючому 3-м Білоруським фронтом, генералу армії І.Черняхівському, командирі танкового корпусу П.Волоху, командуючому 4-гвардійською армією, генерал-лейтенанту О.Зигіну, генерал-лейтенанту П.Корзуну, командирі 12-ї танкової дивізії Ю.Пушкіну, бронзові бюсти – двічі Героям Радянського Союзу льотчикам М.Бондаренку, Д.Глінці, О.Молодчому, П.Покришеву, С.Супруну, П.Тарану, командирі партизанського з'єднання С.Ковпаку¹⁴.

Спорудження пам'ятників, обелісків, меморіальних дощок на честь партизанів і підпільників продовжується у перші повоєнні роки. Позитивним у цій роботі стали спроби музеєфікації меморіальних об'єктів, пов'язаних з підпільним та партизанським рухом. Десятки високохудожніх пам'ятників увічнюють подвиг партизанів Сумщини. У вересні 1941 р. з Путивльського району розпочався рейд партизанських загонів С. Ковпака і С. Руднева, що переріс у з'єднання загонів на чолі з С.Ковпаком. По глибоких тилах ворога воно пройшло бойовими рейдами 15,4 тис. км те-

риторії України. Місцем концентрації партизанських сил став Спадчанський ліс, де у лютому 1942 р. об'єдналися Путивльський, Глухівський, Шалигинський, Кролевецький і Конотопський загони¹⁵. На ознаменування цієї події у 1988 р. споруджено монумент партизанської Слави (скульптори С. Тутученко, Б. Никончук). У 1966 р. при в'їзді до Путивля на честь масової участі місцевих жителів у партизанському русі встановлено пам'ятник «Місто партизанської слави». У місті споруджені пам'ятники командирів з'єднання, двічі Герою Радянського Союзу С. Ковпаку та Герою Радянського Союзу С. Рудневу. Дорога з Путивля веде до узлісся, де у 1966 р. було встановлено монумент «Народні месники» (скульптор А. Івченко, архітектор М. Махонько) і відкрито Державний історичний заповідник у Спадчанському лісі. Всього на його території площею 697 га. розташовано 13 пам'ятників і Музей партизанської Слави¹⁶.

Найбільш пристосованими до ведення бойових дій проти окупантів виявилися партизанські формування, які створювалися в лісистих районах України. Розгортанню партизанського руху на Поліссі сприяли партизанські з'єднання С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова, які передислокувалися сюди восени 1942 року. Рейд з'єднання під керівництвом О. Сабурова на Правобережну Україну тривав 30 днів. Кінцевим його пунктом стало с. Селезівка Овруцького району на Житомирщині, де розташувався партизанський штаб¹⁷. Тут відновлено штабну землянку і встановлено пам'ятний знак. Завдяки спільним бойовим діям партизанських з'єднань, Полісся перетворилось у великий партизанський край, що охоплював 14 районів з населенням понад 200 тис. чоловік¹⁸. Партизанський край в Рівненській області охоплював територію в 10 тис. км, тут було близько тисячі сіл і хуторів з населенням понад 300 тис. чоловік, в районах перебування партизанських загонів і з'єднань на території Волинської області села в радіусі 50-70 км були під повним контролем партизанських загонів¹⁹.

Одним із центрів партизанського Полісся було с. Словечно Овруцького району. Пам'ять про партизанів увічнюють Музей партизанської Слави, відкритий у 1962 р. і пам'ятник, встановлений у 1970 році²⁰. Українське та білоруське Полісся стало колицкою п'яти молдавських загонів, на базі яких у вересні 1943 р. було створено два партизанські з'єднання. У лісі біля с. Дубники Новоград-Волинського району (Житомирська обл.) — місці розташування Першого молдавського партизанського з'єднання — була реконструйована партизанська землянка²¹. Партизанське Полісся стало базою формування національних загонів сусід-

ніх країн. Так, у з'єднанні О. Сабурова діяли партизанський загін польських партизанів під командуванням Р. Сатанівського, перетворений у вересні 1943 р. у польське партизанське з'єднання, та загін словацьких партизанів. У бойових операціях з'єднання О. Сабурова брали участь болгарка Л. Карастоянова та її земляк А. Драганов, які загинули на українській землі.

Найбільшою бойовою операцією партизанського з'єднання О. Сабурова було визволення старовинного м. Овруч (Житомирська обл.) восени 1943 р. Завдяки чітко спланованій операції та мужнім діям партизанів місто було визволено ще до підходу регулярних частин Червоної армії. У листопаді 1943 р. під час визволення міста відзначився словацький загін під командуванням капітана Яна Налепки. Після тривалого 20-годинного бою партизани штурмом оволоділи містом і залізничним вузлом, де ворог чинив найбільший опір. В бою загинуло 40 партизанів, серед яких був і Ян Налепка, посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В день визволення міста був виданий по з'єднанню бойовий наказ № 63, в якому поряд з високою оцінкою бойової операції йшлося про поховання загиблих: «Командирам і комісарам загонів наказую протягом 17 листопада 1943 р. тіла загиблих партизанів поховати в братській могилі м. Овруч»²². Місця боїв і загибелі партизанів, у тому числі Героя Радянського Союзу Яна Налепки, увічнюють пам'ятні знаки, встановлені в Овручі на площах Перемоги та Привокзальній²³. У період наступу Червоної армії в кінці 1943 — на початку 1944 р. партизани захопили і втримували в своїх руках 27 важливих населених пунктів²⁴.

Полісся було не тільки партизанським краєм. У боротьбі з німецько-нацистськими окупантами активну участь брали і підпільні організації. На початок 1942 р. у Житомирі діяло 20 підпільних груп, на кінець року їх кількість збільшилася, підпільні групи діяли в 10 районах області. У липні 1942 р. в Житомирі були створені два підпільних міськкоми партії, діяв підпільний обком. У місті збереглися будинки (вул. Леваневського, Лермонтовська, набережна Тетерева)²⁵, де знаходились конспіративні квартири, типографії, жили керівники підпілля Г. Протасевич, Г. Буржимський, О. Бородій, посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу²⁶. У м. Малин (Житомирська обл.) встановлений пам'ятний знак на могилі членів підпільної організації, Героїв Радянського Союзу Н. Сосніної і П. Тараскіна. У 1982 р. в центрі міста біля школи відкрито пам'ятник на честь Малинської підпільної організації.

Партизанам і підпільникам Рівненської області присвячено 47 пам'яток, серед яких більшість становлятьobelіски на місцях страт і могилах за-

глибших патріотів. Меморіальними дошками відзначені будинки, де зорганізувались конспіративні квартири, підпільні друкарні та мешкали підпільники. Монумент у м. Сарни присвячений одному із керівників підпільного руху в Україні, Герою Радянського Союзу Д.Медведеву (1969 р.), у м. Рівне — першому секретарю Рівненського підпільного обкому КП(б)У В.Бегмі (1968 р.)²⁷. Під час війни в Дібровську Зарічненського району перебував Рівненський підпільний обком партії і обласний штаб партизанського руху, очолюваний В. Бегмою, а також редакція підпільної газети «Червоний прапор»²⁸. На їх честь у 1968 р. було споруджено меморіальну стелу і пам'ятник²⁹. «Партизанській матері» — так любовно називають жителі Рівного пам'ятник, споруджений у 1967 р. на братській могилі партизанів (кладовище «Габник»), які загинули в березні 1943 р. (скульптор Г. Шульман). Серед похованих — Марія Іллівна Струтинська, мати, яка виховала п'ятьох синів і доньку та разом з ними воювала в партизанському загоні. Скульптурний портрет безстрашної жінки виконано з мармуру, поруч — гранітна стела з барельєфним зображенням партизанів³⁰.

У 1978 р. на честь бойової співдружності радянських, польських і словацьких партизанів у Києві в парку Партизанської Слави було встановлено пам'ятний знак (архітектор К. Сидоров)³¹. З самого початку окупації Києва розгорнуло діяльність партійно-комсомольське підпілля. Для підпільної боротьби у місті було залишено основний і запасний міськкоми партії, 9 підпільних райкомів, 37 підпільних груп³², але розгорнути активну роботу підпільникам не пощастило. В Києві зберігається чимало пам'яток, пов'язаних з партійно-комсомольським підпіллям. На будинках по вул. Гоголівській, Саксаганського, Контрактовій площі, де містилися підпільний міськком КП(б)У, підпільні райкоми КП(б)У, встановлені меморіальні дошки³³.

У період формування підпілля і створення партизанських загонів значна робота проводилась по підготовці конспіративних квартир, підпільних друкарень, штабів підпільних організацій. Понад 100 будинків позначено меморіальними дошками про діяльність партизанських загонів, патріотичних організацій, груп та їхніх керівників у Волинській, Донецькій, Житомирській, Івано-Франківській, Київській, Луганській, Миколаївській, Полтавській, Рівненській, Харківській і Чернігівській областях³⁴. На Чернігівщині партизани успішно діяли під керівництвом підпільного обкому КП(б)У на чолі з О.Федоровим, який був і командиром одного з найбільших та найефективніших за масштабами бойової діяльності з'єднань. У м. Щорс

Чернігівської області споруджений «Музейно-меморіальний комплекс партизанської слави «Лісоград». В Кіровограді пам'ять про діяльність підпільно-диверсійних груп увічнюють меморіальні дошки на будівлі молокозаводу, де діяла підпільна група (вул. Терешкової), на будинку, де жив командир партизанського з'єднання, Герой Радянського Союзу О.Єгоров (вул. Декабристів). В урочищі Лопатень Киверцівського р-ну (Волинська обл.) створений Меморіальний комплекс «Партизанська слава». За ініціативою молоді Полтавщини встановлені меморіальні дошки на будинку, де знаходився штаб підпільної комсомольсько-молодіжної організації «Нескорена полтавчанка», а також на школі, де навчалася її керівник, Герой Радянського Союзу Ляля Убийвовк. На розі вулиць Пушкіна і Котляревського (м. Полтава) споруджений пам'ятник на честь діяльності молодіжної підпільної організації (скульптори Л. Жуковська, Д. Сова, К. Посполита, архітектор В. Пасічний)³⁵. В специфічних умовах розгорталась підпільно-партизанська боротьба у Запоріжжі, де знаходився штаб командуючого групи німецьких армій «Південь». Тут особливо лютували каральні органи окупантів, часто проводилися облави і масові репресії. Навесні 1942 р. у місті розпочала діяльність підпільна організація, об'єднавшись із месниками Запорізького паровозоремонтного заводу. Залишені у місті підпільні організації не змогли організувати надійну конспіративну роботу. Через рік під час підготовки збройного повстання з метою визволення Запоріжжя і надання допомоги наступаючій Червоній армії, керівники «Ревкому» — Л. Ачкасов, В. Миронов, і практично вся група у кількості близько 50 чоловік — потрапили до рук карателів і загинули. Їхній подвиг увічнює пам'ятник, споруджений у 1965 р. за проектом архітектора М. Хілюка. У квітні 1942 р. розпочала діяльність підпільна група робітників і службовців заводу «Запоріжсталь», якою керував М. Гончар. Понад рік в умовах конспірації підпільники намагались перешкоджати знищенню заводу. 28 червня 1943 р. гестапівці натрапили на слід підпільників, більшість з них були заарештовані і розстріляні³⁶. Про мужність цих людей свідчить передсмертний лист начальника штабу організації Л. Вайнера: «Помираю героєм. Всі люди групи Гончара розстріляні 14 вересня 1943 р. Вайнер»³⁷. Біля центральної прохідної заводу «Запоріжсталь» у 1961 р. було відкрито пам'ятник підпільникам, які зображені перед стратою.

Під час формування партизанських загонів у Криму, при підготовці баз, створенні запасів продовольства, зброї та боєприпасів були допущені сер-

йозні прорахунки та помилки. Часто бази створювалися поруч з населеними пунктами, під відкритим небом і без необхідної конспірації. На кінець 1941 р. практично було знищено підготовлений напередодні окупації річний продовольчий запас на 2,5 тис. чоловік. Голод, що почався невдовзі, знижував активність партизанів, негативно впливав на їх морально-психологічний стан. Але й у таких складних умовах народні месники організовували диверсії і саботаж, допомагаючи радянським військам³⁸.

Подвиги партизанів Криму увічнює пам'ятник на честь Перевальненського загону поблизу однойменного села, відомий під назвою «Партизанська шапка». Гранітну брилу, що нагадує папаху, навскіс перетинає червона кам'яна стрічка. Поруч — стела з іменами партизанів, які полягли в боях. Автори пам'ятника — художники І. Петров, Є. Грабовецький, архітектор Л. Фруслов, скульптор Б. Усачов. Подвигам севастопольських партизанів під час оборони і визволення міста присвячені пам'ятні знаки на 17 та 18-му кілометрах Ялтинського шосе, в районі Байдарських воріт, на братських кладовищах та могилах³⁹.

У Севастополі після об'єднання трьох підпільних груп, до складу яких входили радян-

ські військовополонені, робітники Морського заводу і порту, була створена єдина організація. Її штаб знаходився в будинку, де жив керівник організації В. Ревякін. У 1957 р. згідно з рішенням Севастопольського міськвиконкому в цьому будинку відкритий меморіальний музей підпільників, про що сповіщає дошка з білого мармуру на фасаді⁴⁰. Незадовго до визволення Севастополя, 14-16 квітня 1944 р., підпільників було заарештовано і розстріляно в Юхариній балці. На місці страти 51 патріота, на 3-му кілометрі Балаклавського шосе, у 1966 р. було встановлено пам'ятний знак у формі вертикальної стели з прізвищами загиблих. 28 травня 1944 р. останки розстріляних підпільників були перепоховані на кладовищі Комунарів, а у 1963 р. — на братській могилі за проектом скульптора С. Чижа й архітектора А. Шеффера — споруджено пам'ятник. Біля монументальної стели з рельєфним зображенням прапора — діоритові плити, на яких викарбувані імена підпільників⁴¹.

Дослідження руху Опору в роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр. потребує ретельного вивчення джерел і літератури, залучення свідчень учасників визвольного руху та візуального обстеження.

Джерела та література

1. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - Т.12.-К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. – С.258-259.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4620, оп. 3, спр. 21, арк. 161-169.
3. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т 2:Радянський проект для України. – К.: Наук. думка, 2004. – С.217.
4. Там само.- С.218.
5. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 21, арк. 91.
6. Там само. – Арк. 164.
7. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в трех томах. Т.1: Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941г.- 18 ноября 1942 г.). – К.: Наук. думка, 1980. – С.431-433.
8. Военно-исторический журнал. – 1998. № 1. – С.73.
9. Тронько П.Т., Войналович В.А. Увічнена історія України. – К.: Наук. думка, 1992. – С.122-123.
10. Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К., 1970. – С.220-221.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.70, спр.79, арк.13.
12. Легасова Л.В. 3 історії воєнно-історичних музеїв, виставок та експозицій в Україні // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. Вип. 2. – К., 1998. – С.64, 65.
13. ЦДАВОВУ України, ф.2, оп.7, спр. 274, арк. 65-66.
14. Історія Української РСР. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 111.
15. Базима Г.Я. Спадщанський ліс: путівник по партизанському заповіднику. – Харків: Прапор, 1971. – С. 6.
16. Богатырь В.А. Борьба в тылу врага. – М., 1969. – С. 219.
17. ЦДАГО України, ф. 65, оп. 1, спр. 1, арк. 106.
18. Кучер В.І. Партизанські к'єтраї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1944). – К.: Наук.думка, 1974. – С.23, 26.
19. Богатырь В.А. Борьба в тылу врага. – М., 1969. – С. 219.
20. Вайнер П. У партизанській землянці. – Радянська Житомирщина. – 1965. – 27 квітня.
21. ЦДАГО України, ф.65, оп. 1, спр.1, арк.284.
22. Там само. – Арк. 148, 153.
23. Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1944). – К.: Наук.думка, 1974. – С.89.

24. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). - Ф. 1376.- Оп. 1. - Спр. 227. - Арк. 8-9.
25. Житомирський обласний краєзнавчий музей. Основний фонд: КП 9007/12. – Фото 943.
26. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К.: Наук. думка, 1987.- С.426-440 (підрахунок автора).
27. ЦДАВО України. - Ф.166. - Оп.2. – Спр.3. - Арк. 6.
28. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник.- К.: Наук. думка, 1987. – С.433.
29. Там само. – С.427.
30. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. Том первый: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на ССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941г.-ноябрь 1942 г.). – К.: Изд-во политической литературы Украины, 1975. – С.479.
31. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф.4, оп.2, спр.9, арк.106; ф.4, оп.2, спр.9, арк.106.
32. ДАКО, ф.4, оп.2, спр.9, арк. 115. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К.: Наук. думка, 1987. – С.21,24, 25,29,31,34.
33. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 21, арк. 145-150.
34. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф.Р-7055, оп.1, спр.331, арк. 2.
35. Памятники истории и культуры Запорожской области: Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. – Вып. 7. – К., 1990. – С. 100; Памятники истории и культуры Житомирской области. – Вып. 9. – К., 1991. – С. 94; Историко-культурное наследие Полтавщины (Сборник статей). – К., 1987. – С. 283.
36. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. 102, оп. 2, спр. 1, арк. 59.
37. Чайковський А.С. Партизанський рух в Криму: роздуми над проблемами і фактами // Укр. іст. журнал. – 1990. – № 5. – С. 21.
38. Игумнова Е.М.Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. Тетрадь 5 (Авторская рукопись для обсуждения). – К.: Изд-во «Украинская Советская Энциклопедия» им. М.П.Бажана, 1991. – С.1051-1052;1057-1058;1059-1060; 1061-1062.
39. Шебек Н.В. и др. Музей героической обороны и освобождения Севастополя: Путеводитель. - Симферополь, 1973. – С. 44-49.
40. Щиголева А.Т. Братская могила подпольщиков // Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. Тетрадь 4 (Авторская рукопись для обсуждения). – К.: Изд-во«Украинская Советская Энциклопедия» им. М.П.Бажана, 1991. – С.653.
41. <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3301-17>.

Галина Денисенко

Увековечивание партизанского движения в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. в памятниках

Статья посвящена проблеме организации и развития партизанского движения в Украине в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Анализируется увековечивание памятных событий и выдающихся деятелей партизанского движения. Рассматриваются памятники, которые отражают борьбу партизан на оккупированной территории Украины.

Ключевые слова: увековечивание, памятники, культурное наследие, партизаны, Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945 гг., «Свод памятников истории и культуры Украины».

Galyna Denysenko

Perpetuation of partisans' movement in the Great Patriotic War of the Soviet Union (1941-1945) in the monuments

This article is devoted to the problems of the organization and development of partisans' movement in Ukraine during the Great Patriotic war of the Soviet Union in 1941-1945 years. The perpetuation of memory events and prominent persons of partisans' movements has been analyzed. The monuments reflected the partisans' struggle on the occupied territory of Ukraine are described.

Key words: perpetuation, monuments, cultural heritage, partisans, the Great Patriotic war of the Soviet Union 1941-1945 years, «The Register of the historical and cultural monuments of Ukraine».